

KULTURÁLIS ASSZIMILÁCIÓ ÉS KETTŐS IDENTITÁS; A BIRMINGHAMI IPARI ELIT DZSENTRIFIKÁCIÓJA

II. rész

Bevezetőmben ismertettem Rubinstein és Berghoff azon kutatási eredményeit, amelyek elég erőteljesen megkérdőjelezték a „kulturális kritikának” a public schoolok dzsentrifikáló hatásáról szóló tézisét. Most az esettanulmányom alanyát alkotó gyárosok, illetve azok gyermekeinek, leszármazottainak iskoláztatását szeretném bemutatni, ezek révén ugyanis levonható néhány figyelemre méltó tanulság.

Iskoláztatás

A tíz, itt vizsgált birminghami gyáros közül mindössze egy (James Timmins Chance) járt (egy nem igazán hírneves) magániskolába (Totteridge School). A meglehetősen módos, anglikán Chance családban ez nem igazán volt szokatlan jelenség; annál kevésbé volt jellemző a többi itt vizsgált családra – legalábbis 1870 előtt egyáltalán nem volt elterjedt a birminghami ipari közösség körében a public schoolba járás. (Mivel valamennyi gyáros 1850 előtt született, mindnyájuk iskoláztatása még az 1870 előtti időszakra esett.) A három self-made man (Keen, Tangye és Mason) nem meglepő módon nagyon rövid és hiányos formális oktatásban részesült, Mason például csak vasárnapi iskolába járt. Chance-t leszámítva Alfred Frederick Bird részesült a legjobb iskoláztatásban, ő ugyanis a King Edward iskolába járt Birminghambe. Mivel a régióban nem voltak public schoolok, és a 19. század végéig a King Edward volt az egyetlen birminghami grammar school, ezért valószínűleg ez volt a környék legkiválóbb középiskolája. (Még a 16. században alapították, a 19. században az iskola igazgatói általában anglikánok voltak, mint pl. J. T. Chance, így a diákok körében is kisebbségben voltak a disszenterek. Az iskola tananyagában a klasszikus tanulmányok domináltak, így talán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy bizonyos szempontból a King Edward számított „Birmingham public schooljának”.)

Az 1870 előtti időszakban a birminghami kvéker közösség legtöbb tagja saját, vallási iskolájába küldte fiát, ahová 16 éves korukig jártak a gyerekek; George Cadbury iskoláztatása is ilyen volt. Ám nemcsak a kvéker üzletemberekre volt jellemző az, hogy szereték volna minél hamarabb maguk mellett tudni az üzletben fiukat: R. H. Best is 15 évesen hagyta abba az iskolát, hogy elfoglalja a helyét a családi üzletben. Thomas Avery rövid magánoktatásban részesült. Azok a nonkonformista fiúk, akiknek megadatott a magasabb szinten tanulás lehetősége, választhattak disszenter egyetemeket maguknak (mint például J. H. Nettlefold Londonban). Bármennyire is meglepő lehet, Joseph Chamberlain nem járt egyetemre; két évet töltött egy londoni, nem vallási alapon szerveződő iskolában. A fiatal Chamberlain jó volt matematikában, bár iskoláztatásában inkább a klasszikus tanulmányokra helyeződött a hangsúly.¹ Tizenhatodik születésnapja után azonban apja kivette az iskolából, és dolgoznia kellett a család

cipészüzletében. Előbb ott suszterkodott apja munkásai mellett a munkapadnál, majd második lépésként a könyvelés rejtelmeivel kellett megismerkednie az irodában.

Összességében tehát megállapíthatjuk, hogy a vizsgált gyárosok, akiknek iskolázása 1870 előtt zajlott, általában viszonylag rövid, formális oktatásban részesültek. Azok, akik public schoolba vagy jó nevű grammar schoolba jártak, anglikánok voltak (Chance, Bird). A self-made maneknek persze eleve nem volt túl sok esélyük, hogy „tiszteséges” iskoláztatásban részesüljenek, a nonkonformista gyároscsaládok esetében pedig jól észrevehető, milyen nagy hangsúlyt fektettek a gyakorlati tudásra, az üzlettel kapcsolatos gyakorlati tudnivalók kitapasztalására; ezzel magyarázhatók a disszenter üzletemberek nem túl hosszú iskolai tanulmányai, a családi üzletben fiatalon elkezdett „tanonckodás”.

Mint ahogyan azt Ballard kimutatta, az 1870 és 1914 közötti időszak jelentős változásokat hozott a birminghami felső középosztály iskoláztatási szokásaiba: egyre inkább hasonlónak váltak a nemesség iskoláztatásához. Szinte minden felső középosztálybeli fiú, függetlenül vallásától vagy a neki szánt karriertől, hasonló iskoláztatásban részesült: magániskolai oktatás, melyet egyetem követhet. Vizsgáljuk meg most a 10 gyáros gyermekeinek iskoláztatását:

Joseph Henry Nettlefoldnak nem volt gyermeke, egyik unokaöccséről, Edward Nettlefoldról (1856–1909) azonban lehet tudni, hogy a cambridge-i Caius College-ba járt, mielőtt a családi cég alelnöke lett volna.

Tipikus jellemzője volt ebben az időszakban (1870–1914) a kvékerek iskoláztatásának az, hogy más elitcsoportokkal szemben, ők nagy hangsúlyt fektettek gyermekeik tudományos és technikai jellegű képzésére. Jó példa erre George Cadbury negyedik fia, Lawrence John Cadbury (1889–1982), aki egy readingi magániskolát (Leighton Park School) követően a cambridge-i Trinity College-ban tanult közgazdaságtant, majd az Egyesült Államokban folytatott üzleti tanulmányokat. Lawrence John Cadbury éppúgy a Cadbury-cég egyik vezetője lett, mint egyik unokatestvére, William Adlington Cadbury (1867–1957), aki ugyancsak kvéker középiskolába járt, de utána otthon és Németországban szerzett mérnöki tapasztalatokat, majd a cég ügyvezető igazgatója lett.²

Ez a pár eset is mutatja azt, hogy az előkelő iskoláztatás nem feltétlenül irányította más pályákra a gyárosok fiait; ami azt illeti, mind a tíz család esetében sikerült az utódoknak aktív irányításuk alatt tartani a vállalatot, nemcsak a két világháború közötti időszakban, de gyakran még utána is. Találunk persze ellenpéldákat is: Sir J. T. Chance legidősebb fia, az 1844-ben született William Chance, aki nemesi címet is szerzett később, londoni ügyvédként kereste a kenyerét. A korábban említett Edward Nettlefold két fia Etonba járt, és mindketten a hadseregben csináltak karriert.

Voltak olyan birminghami üzletemberek, akik tartottak attól, hogy a public school nem megfelelő hatással lenne fiaikra, R. H. Best azért volt megelégedve a fiainak választott bentlakásos iskolával, mert: „Tetszett neki a tanítás jellege, mely inkább a gyakorlati készségeket fejlesztette, mintsem arra koncentrált volna, amit a könyvekből lehet tanulni. A sznobság feltűnő hiánya is megnyerte tetszését... Elvégre egy olyan iskola, ahol maga az igazgató is segít a WC-k kitakarításában, biztos nem fogja fiait elcsábítani az iptától!”³

A legérdekesebb az egész kérdésben talán az, ahogyan Joseph Chamberlain iskoláztatta fiait; különösen, ha megfigyeljük azt is, hogy végül is milyen karriert futottak be a fiúk. Az idősebb fiúból, Austenből (1863–1937) apja egyértelműen politikust akart ne-

velni. „Oktatása kezdetének percétől nyilvánvaló volt, hogy Austenre egy gondosan kitervelt, tündöklő politikai karrier várt.”⁴ Austen a rugby magániskolában kezdte tanulmányait. Joseph Chamberlain egyik levele, melyet Austen felügyelő tanárának írt, pontos képet ad arról, mit is tartott igazán fontosnak nagyobbik fia nevelését illetően: „Sosem ragaszkodtam ahhoz, hogy Austen kimagasló tanulmányi eredményt produkáljon, mivel mindig is az általános értelmi és jellembeli tulajdonságok fejlesztését tartottam lényegesnek.”⁵ Austen a cambridge-i Trinity College-ban tanult történelmet, majd előbb Párizsban, a híres École des Sciences Politiques-ben, később pedig Németországban tanult politikatudományt. Külföldi tanulmányútjai során nem kisebb államférfiakkal találkozott, mint Clemenceau és Bismarck. (A tanulmányutak tapasztalatai egyébként alapvető módon határozták meg Austen Chamberlain Franciaországgal és Németországgal kapcsolatos attitűdjét.) Amikor hazajött Németországból, apja rögtön berakta egy biztos választókerületbe, így 1892-ben parlamenti képviselő lett. Mi egyébre lehetne még az embernek szüksége ahhoz, hogy kiemelkedő politikus legyen? Austen mindent megkapott ehhez, amit megkaphatott.

Neville-re (1869–1940) ugyanakkor teljesen más sors, és ennek megfelelően más jellegű iskoláztatás várt. „Nem politikára nevelték, hanem helyi politikai ügyekben járatos üzletembernek.”⁶ Először ő is Rugby-ba járt (ezt egyébként az itt szokásos krikettel egyetemben utálta), majd a birminghami Mason College-ban gépészetet, kohászatot és természettudományokat tanult. (Mitagadás, „elégge átlagos volt belőlük”).⁷ Az egyetemet követően egy könyvelői irodában tanonckodott, ahol olyan jól helytállt, hogy „hat hónap elteltével főnöke állást kínált neki, annak ellenére, hogy ekkor még tulajdonképpen be sem fejezte a gyakorlati képzést”.⁸ Az 1890-es években Neville felügyelte apja bahamai szizálkender ültetvényeit, bár ez a vállalkozás sikertelen lett (számszerűleg mintegy 50 000 font veszteséget jelentett Joseph Chamberlainnek), a kudarccal nem lehet vádolni egyik Chamberlaint sem, sokkal inkább a balszerencsén múlott a dolog. A „kaland” után Neville visszatért Birminghambe és a fémiparban kezdett karriert.

Még Rugby-ben, amikor egyszer arra próbálták rábeszélni, hogy szólaljon fel a vitakörben, ezt mondta: „Nem, nem érdekel a politika, és nem is fog soha.”⁹ Apjáról pedig a következőket árulta el: „El sem tudjátok képzelni, mi van nálunk otthon, amikor apám a beszélőre készül. Mindenkinél csendben kell maradnia, és még az étkezések alatt is csak suttogni szabad... Szegény ember, soha nem tudja, mit is fog majd mondani...”¹⁰ Bármennyire is a politika légkörében telt tehát Neville ifjúsága, őt magát sokáig nem érdekelte az országos politika. A helyi politikához a közegészség iránti érdeklődése révén került közel. 1915-ben Birmingham polgármesterének választották.

Végül azonban a sors furcsa fítoraként a Chamberlain fiúk sorsa nem várt módon alakult: Austen azzal a „késes” hírnévvel dicsekedhet, hogy ő lett a Konzervatív Párt 20. századi vezetői közül az egyetlen, akinek sosem sikerült miniszterelnökké válnia, míg Neville, mint jól tudjuk, élete végén beköltözhetett a Downing Street 10-be. Ami sem apjának, sem bátyjának nem adatott meg, az sikerült a más pályára szánt kisebbik fiúnak.

Mint ahogyan arra már utaltam korábban, azt viszonylag könnyű megállapítani, hogy a magániskolai oktatásban részesült vállalkozógyerekek közül hányan váltak maguk is üzletemberekké; azt viszont már jóval nehezebb kideríteni, hogy az üzleti pályán maradt fiúk versenyképtelenné, „civilizálttá” váltak-e, vagy sikeres, rátermett vállalkozók lettek.

Találhatunk példákat mindkét esetre. Lawrence John Cadbury Readingbe és Cambridge-be járt, a Cadbury-cég átalakítása kis családi vállalatból multinacionális óriáscéggé mégis elsősorban az ő nevéhez fűződik. A public school oktatás és Cambridge az ő esetében biztos nem eredményezett kulturális dzsentrifikációt, mivel üzletemberi rátermettsége nem kérdőjelezhető meg. Ugyanez igaz legidősebb fiára, Sir (George) Adrian Cadbury-re (1929–), aki Etonba és a cambridge-i King's College-ba járt, 1977-ben pedig lovaggá ütötték. Van viszont valami, amiről nem szabad Lawrence-szel és Adrian Cadbury-vel kapcsolatban elfeledkezni: mindketten közgazdaságtant tanultak Cambridge-ben! Éppen ezért, *amennyiben magániskolai és cambridge-i iskolázattal találkozunk, mindig meg kell vizsgálni az iskola profilját és a tanított tantárgyak jellegét.* Abban, hogy – a nyilvánvaló gazdasági és társadalmi dzsentrifikáció ellenére – sem Lawrence, sem Adrian nem asszimilálódott kulturálisan, iskolázatásuknak is nagy szerepe lehetett.

Ha kontrasztot keresünk, akkor ott van az a Sir Basil Tangye (Richard Tangye unokája), akit a Cornwall Works 1950-es évekbeli veszteségeiért hibáztattak. „Az ekkori elnök, Sir Basil Tangye, nagyon kevés időt szánt a gyárra, és úgy tűnt, inkább más jellegű dolgok érdeklik.”¹¹

Arthur Keen fiának, Arthur Thomas Keennek kudarcra jóval tragikusabb. Ő jogásznak tanult; s bár barristerré avatták, sohasem dolgozott ügyvédként. Az első világháború végére a Guest, Keen and Nettlefold Co.-nak már ötmillió fontos alaptőkéje volt és mintegy 50 000 embernek adott munkát. A mamutvállalat vezetésével járó felelősség túl sok volt az elnökké kinevezett Arthur Thomas Keen számára. Egy idegösszeroppantást követően öngyilkosságot követett el. Bár az ő kudarcában több mint valószínű, hogy mentális tényezők is szerepet játszottak, azt azért megkockáztathatjuk, hogy egy más jellegű neveléssel és iskolázattal a háta mögött talán sikeresebben birkózott volna meg az üzleti feladatok problémáival.

Láthatjuk tehát, hogy *az iskoláztatás (különösen 1870 után) fontos szerepet játszott az ipari vállalkozó karrierjének alakulásában. Bár nem zárhatjuk ki a magániskolai neveltetés esetleges dzsentrifikáló szerepét, a jelentékeny számú, meggyőző erejű ellenpélda arra figyelmeztet, hogy fordítsunk alaposabb figyelmet az adott iskola profiljának, tantervének és a tanított tantárgyaknak, mivel ezek vizsgálata figyelemre méltó segítséget nyújthat az iskolákból kikerülő „vállalkozócsemeték” karrierjének megértéséhez.*

Földvásárlás

Miután a bevezetőben áttekintettük a földvásárlásról szóló vita főbb tanulságait, vizsgáljuk meg esettanulmányunk alanyainak ilyen irányú szándékait.

Azt Phillada Ballardnak köszönhetően tudjuk, hogy 1780 és 1920 között mindössze 16 birminghami felső középosztálybeli család vásárolt tekintélyes nagyságú, legalább 1000 acre-nyi földet. Ezen birtokok közül tizenkettő 1000 és 3000 acre közötti volt, három 3000 és 11 000 acre közötti, míg egy birtok 25 000 acre-nyi volt. Azt is tudjuk, hogy a 16 birtokvásárlásból tizenkettő 1860 előtt történt, és csak kettő zajlott le 1860 után.¹²

A birminghami felső középosztálybeli családok ilyen – rendkívül szerény mértékű – földvásárlásait több tényező is magyarázhatja. Először is tekintetbe kell vennünk a föld

árát. Mint ahogyan azt F. M. L. Thompson kimutatta, a 19. század elejétől kezdve rohamosan emelkedett a föld ára: míg egy átlagos 1000 acre-s birtokot az 1820-as évek végén 30 000 fontért lehetett megvenni, addig az 1850-es években egy ugyanilyen birtok már több mint 40 000, az 1870-es években pedig legalább 55 000 fontba került.¹³ Ha hozzátesszük, hogy 1900-ban egy középosztálybeli család évi 500 font körüli összegből kényelmesen megélt, akkor láthatjuk, milyen erőforrásokat kívánt egy valamirevaló földbirtok megszerzése.

Másrészt arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a század utolsó évtizedéig milyen kevés igazán vagyonos ember került ki Birmingham vállalkozói világából. Mindhárom gyáros, akinek sikerült milliommossá válnia (George Cadbury, Arthur Keen és a híres fémgyáros család fiatalabbik G. F. Muntza), a század legvégén vagy a 20. század elején halt meg, ami pedig a félmillió font körüli vagyont hátrahagyókat illeti: a tizenkettőből hárman haltak meg 1835 és 1864 között, ketten 1865 és 1894 között és heten 1895 és 1924 között. Hasonló tendencia jellemzi a kevésbé vagyonosokat is.¹⁴ Az 1880-as évekig a tőkehiány is fontos tényező lehetett a földvásárlások elmaradásában.

Az 1880-as évektől kezdve azonban jelentős változások figyelhetők meg. Az 1880-as évekbeli mezőgazdasági válság következtében éppúgy visszaesett a termőföld ára, mint a föld bérleti díja, és csökkent az abból származó haszon. Így a föld elvesztette korábbi, biztos jövedelmet nyújtó szerepét, a földbirtoklás kockázatosabb befektetéssé vált. Mindez a földbirtok „dzsentrifikáló erejét” is jelentősen csökkentette, a földbirtoklás egyre kevésbé volt előfeltétele a társadalmi előrelépésnek. Ezt jelzi Ballard kutatási eredménye is, mely szerint 1880 és 1919 között – noha anyagi helyzetük alapján most már megengedheték volna maguknak – a birminghami felső középosztály mindössze egyetlenny 1000 és 2000 acre közötti földbirtokot vásárolt magának.

Saját kutatási eredményeim azt mutatják, hogy bár az ipari elit képviselői nem vásároltak 1000 acre-nél nagyobb földeket, mégsem tekinthetők föld nélkülieknek. Rendszerint minden gyárosnak megvolt a maga elővárosi vagy vidéki birtoka, mely ugyan nem igazán volt hatalmas, ám a kívánt szórakozási és sportcélokra általában tökéletesen megfelelt. Ezek a country-house-szal rendelkező birtokok elég közel voltak a városhoz ahhoz, hogy az itt lakó gyárosnak továbbra se jelentsen gondot az üzleti életben való aktív részvétel, ám ugyanakkor elég távol is feküdtek a terjeszkedő város kellemtelenségeitől.

Richard Tangye Gilbertstone nevezetű háza, melyet 1874-ben vásárolt, egy körülbelül 10 000 font értékű, 50 acre-nyi földterületen feküdt. Ez a birtok egy valódi vidéki lak volt, akárcsak Joseph Chamberlain 1878-ban vett, kb. 25 acre-nyi földje, melyen híres, Highbury nevezetű házát építtette. (A ház egyébként arról a londoni külvárosról kapta a nevét, ahol Chamberlain gyermekkorát töltötte.) Chamberlain később további földterületeket bérelt, így végül 104 acre-nyi földje volt.¹⁵

A The Four Oaks Estate nevezetű nemesi birtok, melyet Chance bérelt 1870 és 1879 között, is viszonylag kis területen, 203 acre-n terült el.

A northfieldi Woodbroke, George Cadbury 1880 és 1894 közötti háza 70 acre, míg a The Manor, Cadbury 1894 és 1922 közötti első számú lakóhelye 120 acre-nyi birtokkal járt. (George testvére, Richard egyébként 1891-ben 19 000 fontért vette meg Moseley Hallt és a hozzá tartozó 20 acre-s parkot; még ugyanebben az évben további 9 acre földet vett a szomszédban 4500 fontért, majd néhány évvel később 66 acre-t 33 000 fontért.)

Alfred Bird Tudor Grange nevezetű háza egy 27 acre-nyi birtokon feküdt.

Josiah Mason volt az egyetlen, aki igazán jelentős nagyságú földeket vett: az 1874-es évben több mint 2000 font profitot hoztak birtokai.¹⁶ A filantróp üzletember esetében azonban, aki vagyona több mint négyötödét jótékonyági célokra fordította, a földvásárlások is ezt a célt szolgálták.

Thomas Avery-ről a Dictionary of Business Biography azt írja, hogy vagyonának egy részét földvásárlásra fordította.¹⁷ Mivel azonban Ballard nem sorolja fel a 16 jelentős földvásárló között, ezért az általa vásárolt föld nem érthette el az 1000 acre-s határt.

Nagyiparosaink házai tehát viszonylag szerény nagyságú birtokokon feküdtek, a legnagyobb, amelyről tudunk, is csak 200 acre körüli volt.

Birmingham felső középosztályából sokan vettek vagy béreltek „nyaralóhelyként” szolgáló vidéki birtokokat, melyek ideálisak voltak vadászat és egyéb sporttevékenységek céljaira.¹⁸ Joseph Nettlefold, aki szenvedélyes vadász volt, a skót felföldön bérelt magának nyaranta birtokot. Chance a déli tengerparton, Hove-ban vett magának egy házat, míg Tangye Cornwallban vásárolt rezidenciát.

George Cadbury-nek is volt vidéki birtoka, melyet bátyjával együtt közösen birtokolt (1897-től). George 1906-tól Londonban is bérelt magának egy lakást, sőt olyasmivel is „eldicsekedhetett”, amivel egyetlen más birminghami üzletember sem: 1904-től Észak-Olaszországban is volt egy bérelt háza.

Mivel az 1880-as évektől kezdve a nagybirtok jelentősen veszített „dzsentifikáló erejéből”, a gyárosaink által vásárolt vagy bérelt birtokok esetében is joggal feltételezhetjük, hogy a pihenés iránti vágy, a visszavonulás igénye legalább olyan fontos lehetett, mint a velük járó esetleges társadalmi presztízis.

Éppen ezért nem gondolhatjuk azt, hogy a vidéki házak és birtokok megvétele automatikusan együtt járt a polgári identitás, az üzleti rátermettség elvesztésével. Ezt mutatja a Birminghammel összenövő Black Country gyárosainak komplex vizsgálata is; a régió ipari elitjét tanulmányozó Richard Trainor meggyőződése szerint a nagyiparosok földvásárlásai (gazdasági dzsentifikációja) nem voltak negatív hatással vállalkozó képességeikre. Trainor tagadja az ipari kapitalizmus alárendelődését, szerinte *az arisztokrácia nem dominálhatott a gyáripari elit fölött*, mivel az csak „részben dzsentifikálódott”.¹⁹ Ráadásul *a dzsentifikáció ezen részlegessége éppen a mentalitás szintjén jelentkezett*. Trainor nyomatékosan felhívja a figyelmet arra, hogy még a Black Country üzletembereinek (gazdaságilag) dzsentifikálódott része is megőrizte középosztálybeli kulturális identitásának legalább egy részét, így legalábbis 1914-ig a legtöbb Black Country-beli „dzsentifikálódott” család identitását éppoly jelentős mértékben határozta meg a város és az iroda (vagyis az üzleti világ), mint a vidék és a vadászirtok (vagyis a nemesi aura).²⁰

Trainor véleménye szerint a dzsentifikáció korlátolt jellege a földbirtokos osztály és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködésből (*interclass co-operation*) eredeztethető, mely végső soron *kétirányú kulturális hatást* is magában foglalt.

Ha elfogadjuk Trainor kutatási eredményeit és felelevenítjük az előző fejezetben említett Adrian és Lawrence Cadbury példáit, akik a tagadhatatlan gazdasági és kulturális dzsentifikáció ellenére is sikeres üzletemberek maradtak; vagyis kulturális aszsimilációjuk csak részlegesnek, nem igazán sikeresnek tekinthető, akkor kijelenthetjük, hogy a (gyakran csak részlegesen bekövetkező) dzsentifikációs folyamat sok esetben egyáltalán nem jelentette azt, hogy a vállalkozó teljes mértékben „elkábult az

arisztokrata kultúra vonzerejétől” és „a feudalizmus lábai elé vetette magát”. Ha viszont az értékrend terén nem ment végbe teljes asszimiláció, és a polgári attitűd jelentős elemei megmaradtak, akkor talán *indokolt a kérdés feltétele: nem egy sajátos, kettős gyökerű mentalitás kialakulásáról van szó?* A kérdés megválaszolásához folytassuk a dzsentrifikáció további aspektusainak vizsgálatát.

Politikai karrier

A politikai élet mindkét színtere sokat segíthetett egy esetleges dzsentrifikáció előrelépésében: a helyi politikai életben való részvétel révén hasznos kapcsolatokat és társadalmi elismertséget szerezhetett a vállalkozó, míg az országos politikai életben való részvétel, egy parlamenti mandátum megszerzése járható utat biztosíthatott a (nemesi) címmel rendelkezők irányába.²¹

Ami a helyi politika által kínált tisztségeket illeti, Gillette szerint a polgármesterség vagy a városi tanácstagság (Alderman) viszonylag alacsony presztízzsel járt. Viszont a Volunteer Officer (önkéntes tiszt) és a Deputy Lieutenant (kb. alispán) posztjának már jóval nagyobb volt a presztízisértéke, dzsentrifikáló ereje.²² Ha megnézzük gyárosainkat, láthatjuk, hogy még a legtekintélyesebb tisztségekből is alaposan kivették a részüket.

A tíz közül hárman különböző okok miatt gyakorlatilag semmilyen tisztséget sem viseltek: Cadbury a kvéker tradíciók miatt, Mason szektás szellemű unitárius hite miatt, míg Best azért, mert – társadalmilag valamelyest alacsonyabb szinten állva, mint a többiek – elkerülték őt az igazán tekintélyes és ezért számba vehető tisztségek.

A további hét üzletember közül:

- mind a heten betöltötték különböző megyei hivatalokat,
- négyen (Keen, Chance, Tangye és Bird) voltak Justice of the Peace-ek,
- legalább ketten közülük (Chance és Bird) Deputy Lieutenantok is voltak.

A parlamentbe kerülés persze már némileg nehezebb volt. A 19. század közepén még mindkét párt parlamenti képviselői között a földbirtokos osztály és a szövetséges professional réteg képviselői domináltak. Bár a kereskedők és a gyárosok száma – különösen 1867, a második választójogi törvényt követően – fokozatosan nőtt, csak a század utolsó évtizedeitől alkottak többséget a vállalkozói háttérrel rendelkező képviselők. Igaz, a gyárosokra rendszerint csak a nem túl sok befolyással bíró backbencher szerepe maradt.

Nos, alaposabb vizsgálat után kijelenthetjük, hogy a *tíz gyáros közül ketten bekerültek a parlamentbe*, míg nem kevesebbnek mint *négynek komoly lehetősége volt erre*, ám különböző okok miatt nem éltek a (majdnem biztos) lehetőséggel.

Joseph Chamberlain 1876-tól haláláig, 1914-ig, míg Bird 1910 és 1922 között volt képviselő. Mindketten tagjai voltak a kabinetnek is: Chamberlain gyarmatügyi miniszterként vonult be a történelembe, míg Bird a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkára volt az első világháború idején.

Ami pedig azokat illeti, akik lehettek volna képviselők, ám visszautasították a lehetőséget:

1. A liberális unionista Arthur Keent, Joseph Chamberlain és védővámreformjainak elszánt támogatóját többször is felkérték, hogy induljon, ám ő – üzleti kötelezettségeire hivatkozva – mindig elutasította az ajánlatokat.²³

2. A Gladstone-t támogató liberális George Cadbury-t is többször felkérték, vállalja el a jelöltséget, de Cadbury annak ellenére sem adta be a derekát, hogy volt, amikor maga Gladstone kérte meg erre levélben.²⁴

3. A mérsékelt konzervatív Chance-t „különösen érzékeny és visszahúzódó természete” akadályozta meg a jelöltség elfogadásában.²⁵

4. Richard Tangye „elkötelezett Gladstone-párti volt, aki hűségesen és állhatatosan hitt a Home Rule-ban és igen aktívan részt vett a politikában”.²⁶ Hogy miért utasította vissza mégis a felkéréseket, nem sikerült kiderítenem.

Joseph Nettlefold „közéleti személyiségként kevésbé volt ismert”.²⁷ „Mindenekelőtt üzletember volt, akinek üzleti kötelezettségei kevés időt hagytak közéleti szereplésre.”²⁸ Ha ehhez hozzávesszük, hogy meglehetősen fiatalon (54 évesen) halt meg, akkor megérthetjük, miért nem találjuk nevét a még fontosabb tisztségek viselői között.

Összességében tehát elmondhatjuk, hogy heten a gyárosok közül komoly szerepet játszottak a helyi politikai életben; négyen közülük Justice of the Peace-ek is voltak, melyről Gillette azt állította, hogy a legjellegzetesebb gentry tisztség volt, melynek felkínálása egyértelműen az illető társadalmi elfogadottságát, társadalmi asszimilációjának sikerességét jelentette.²⁹ Ám a társadalmi asszimiláció nem feltétlenül jelentett kulturális dzsentrifikációt is: a képviselővé válás sem járt együtt az ipari szféra érdekeinek elárulásával; Joseph Chamberlain karrierje is ezt támasztja alá. „A brit parlament történetének talán legkiemelkedőbb választókerületi képviselője mindig arra használta politikai befolyását, hogy érvényesítse Birmingham legfontosabb üzleti érdekeit. Chamberlain évről évre részt vett a választókerületében nagy súlyt képviselő ékszerészek szokásos ünnepi vacsoráján... mindig igyekezett közvetlen kapcsolatban maradni választóival. Politikai karrierje során mindvégig Birmingham ipari társadalma határozta meg a Nagy-Britannia és a birodalom érdekeiről kialakult elképzeléseit.”³⁰ Nos, azt hiszem, erre az esetre még maga Wiener sem tudná „ráhúzni” a kulturális asszimiláció vádját.

Nemesi címek

A kérdés itt az: az esetlegesen szerzett nemesi címek milyen hatással voltak a vizsgált gyárosok mentalitására? Ennek érdekében először tekintsük át a nemesi cím szerzésének lehetséges módjait.

Az 1880-as évekig rendkívül szoros volt a földbirtok és a nemesség (peerage) kapcsolata. A kettő gyakorlatilag együtt járt: a jelentős földbirtokosok nagy része rendelkezett valamilyen címmel, földbirtok nélküli arisztokratát pedig elképzelni sem igen lehetett. Viktória királynő híresen vonakodó volt a peerage-ek odaitélésében, ha az illetőnél hiányzott a cím méltóságát alátámasztó földbirtok.³¹ Egy esetleges nonkonformista háttér is jelentős akadállyal számított, így 1880 előtt „csak egy maroknyi üzletember kapott peerage-et, és közülük csak egy gyáros volt: Edward Strutt pamutgyáros, aki 1856-ban Baron Belper lett”.³² Ennél meglepőbb az, hogy baroneti és lovagi címet is csak milyen kevesen kaptak 1880 előtt.

Mindennek háttérében számos tényező állt: a gyakran bizonytalan háttérrel kínáló üzleti tevékenység már eleve igen kétes pedigrével bírt, a gyárosoknak pedig különösen alacsony volt a presztízsiük (legalábbis, ha hiszünk azoknak, akik az ipari elit alárendelődését, különösen hátrányos helyzetét hirdetik). Az azonban tény, hogy Bir-

mingham – bármennyire is erős volt a városi patriotizmus – igen „karakteresen látszott megjeleníteni az ipar világának összes negatív jellemzőjét; a külső szemlélő szemében csak egy perifériális, jelentéktelen, unalmas, mocskos és teljességgel taszító város volt”. Márpedig Berghoffnak minden bizonnyal igaza van abban, hogy a társadalmi felemelkedés esélyeit – olyan tényezők mellett, mint a vagyon, a vallási háttér vagy az iskoláztatás mellett – a vállalat székhelye, az adott város image-e is meghatározta.

A földvásárlás kérdésében ugyan szinte lehetetlen igazságot szolgáltatni bárkinek is, azonban az mindenképpen sokat elárul, hogy 1780 és 1860 között mindössze 14 birminghami üzletember engedhette meg magának, hogy 1000 acre-nél nagyobb földet vásároljon. (Ld. az erről szóló részt.) Vagyis a birtokháttér is hiányzott – legalábbis 1880 előtt. További gátló tényező volt az is, hogy az 1860-as és 1870-es évekig igen kevés üzletember került be a parlamentbe: a parlamenti képviselőség ugyanis hatékony előfeltétele lehetett a nemesi címnek.

Az 1880-as évektől változás állt be a nemesi címek odaítélésében: ekkortól kezdve egyre több üzletember (és köztük egyre több gyáros) kapott peerage-et, míg a baroneti és lovagi címeket kapó vállalkozók száma még inkább megugrott. 1885-től a címek inflálódásáról is beszélhetünk.³³ Ekkortól kezdve nem számított elengedhetetlen feltételnek a földbirtokosság, az 1886 és 1914 között kinevezett peereknek már csak fele rendelkezett jelentős földbirtokkal.³⁴ A feltételek enyhébbé válása mögött valószínűleg az állt, hogy a pártoknak egyre nagyobb szükségük lett a bőkezű, vagyonos üzletemberek (pénzügyi) támogatására. (Ez különösen a liberálisok esetében volt igaz, akik egyébként sokkal több peerage-et adományoztak, mint a konzervatívok.)

Azért a *legbiztosabb út* a nemesi cím irányába továbbra is *az országos politikában való szerezvállalás, a parlamenti képviselőség* volt: Alfred Frederick Bird több mint egy évtizeden át volt West Wolverhampton képviselője, a világháború alatt a gyarmatügyi államtitkár parlamenti titkáraként szolgált. Szolgáltatatai elismeréseként 1920-ban lovaggá avatták, halála évében (1922) pedig baroneti címet kapott.³⁵

Egy másik hatékony út a *jótekonysági tevékenység* volt. Bird is, akárcsak az itt vizsgált szinte összes üzletember, bőkezű támogatója volt Birmingham filantróp intézményeinek, ám – talán George Cadbury-t leszámítva – egyik gyáros sem tudta felülmúlni e tekintetben Josiah Masont: élete folyamán több mint 400 000 fontot fordított jótekonysági célokra. Lovaggá ütése 1872-ben is ennek, egészen pontosan két erdingtoni árvaház megalapításának szolt.³⁶

James Chance baroneti címe (1900-ban) is minden bizonnyal jótekonysági tevékenységét „jutalmazta”. Chance jelentős összegekkel támogatta a birminghami egyetemet, általános iskolát alapított stb.

Richard Tangye, a Gladstone-párti liberális sosem próbált képviselő lenni, ám, mint ahogyan arra a rá emlékező egyik nekrológ utal: „más módon segítette a Liberális Pártot, és 1894-ben Lord Rosebery lovaggá ütötte”.³⁷ Vagyonát és pártelkötelezettségét ismerve ez a „mód” minden bizonnyal pénzügyi lehetett. Tangye tehát azt az üzletembert példázza, aki pártnak nyújtott pénzügyi támogatásával érdemelte ki címét.

A peeri, baroneti, sőt bizonyos mértékben még a lovagi cím is a társadalmi dzsentrikáció fontos jelei voltak. Joseph Chamberlain egyedi példája azonban, aki soha nem fogadott el semmilyen címet, azt mutatja, a címszerzés nem mindig volt elengedhetetlen feltétele a társadalmi elismertségnek. Lányához írt, 1888-as leveléből világosan kiderül, mit gondolt a címekről Joseph Chamberlain: „Mit szeretnél jobban: ha a papa

egy nagykeresztet kapna, vagy ha egy peerage-et? Ha sikerrel járok jelenlegi küldetésemben [a kanadai–amerikai vízi határvita közvetítésének intézésében], akkor azt hiszem, megtehetném, hogy bármilyen címet kérjek; de talán mondanom sem kell, hogy semmit sem fogok elfogadni.”³⁸

Ami Tangye, Chance és Bird esetét illeti, életútjuk alakulását figyelve (mint ahogyan azt majd látni fogjuk, mindannyian délre, illetve Londonba költöztek) elmondhatjuk róluk, hogy nemcsak gazdaságilag, de társadalmilag is dzsentrifikálódtak. Kulturális dzsentrifikációjukat azonban – ezt bizonyító források hiányában – nem vehetjük bizonyosnak. Josiah Mason esetében azonban biztosak lehetünk abban, hogy lovagi címe semmilyen hatással nem volt életvitelére. Három évvel lovaggá ütése után ugyan visszavonult, de mivel ekkor már 80 éves volt, nem okolhatjuk a kulturális dzsentrifikációt üzleti szelleme hanyatlásáért. Mint ahogyan azt majd végkövetkeztetésem során bizonyítom, halála pillanatáig üzletemberként gondolkozott, olyan üzletemberként, aki mindent megtesz annak érdekében, hogy cége halála után is a család kezén maradjon.

Nem szabad arról megfeledkeznünk, hogy a négy gyárost – akárcsak általában mindenkit, aki címet kapott – meglehetősen idős korában érte a megtiszteltetés: Chance 86 éves, Tangye 61 éves, Mason 77 éves, míg Bird 71 éves volt lovaggá, illetve baronetté avatása idején. Éppen ezért, bár a kapott cím az esetek többségében lehetséges társadalmi dzsentrifikációt jelez, a címet szerző gyárosok üzleti teljesítményét már nemigen érinthette. Mason példája pedig arról árulkodik, hogy a nemesi vagy lovagi cím gyakran semmilyen negatívnak tekinthető hatással sem volt a vállalkozó mentalitására.

Lakóhelyi és életmódbeli sajátosságok

Phillada Ballard a lehető legrészletesebben megvizsgálta a birminghami felső középosztály települési és lakóhelyi mintáit.³⁹ Kvantitatív jellegű kutatásai azt mutatják, hogy 1860 és 1880 között Birmingham felső középosztálya az esetek többségében a városközponttól 3-4 mérföldre fekvő, előkelő elővárosi negyedekben lakott. Ezek a „zöldövezeti” elővárosok kényelmes, nyugodt, tiszta levegőjű környezetet biztosítottak lakóik számára. Közülük mindenekelőtt *Edgbastont* kell megemlíteni, mely ebben az időszakban egyértelműen a legfontosabb és legelőkelőbb elővárosnak számított. A várostól nem túl messze fekvő, „falusi nyugalommal és természetközelséggel megáldott”⁴⁰ Edgbaston az 1880-as évekig a legnépszerűbb negyednek számított Birmingham leggazdagabb polgárai között: 1865 és 1894 között 44%-uk itt lakott.⁴¹ Az általunk vizsgált nagyiparosok közül is – legalábbis életük bizonyos szakaszában – lakott itt négy.⁴²

1. Amikor Joseph Chamberlain Birminghambe jött, az Augustus Roadon vett házat, mely 1878-ig szolgált lakhelyéül.

2. Arthur Keen a Beechfielden lakott egészen 1915-ös haláláig.

3. Thomas Avery élete végéig (1894-ig) a Beechlawn Church-ön lakott.

4. George Cadbury 1880-ig a George Roadon lakott.

Itt említeném meg azt, hogy Mason, illetve Nettlefold, akik mindketten 1881-ben haltak meg, Erdington, illetve King’s Heath meglehetősen előkelő elővárosaiban laktak, habár a vadászatot kedvelő Nettlefold a skót felföldön is bérelt egy házat nyáron.

Az 1880-as évektől kezdve azonban csökkenni kezdett Edgbaston presztízse: 1895 és 1924 között a legvagyonosabbaknak már csupán 30%-a választotta Edgbastont lakóhelyének. 1900-ra már egészen egyértelműen elvesztette vonzerejét, ám a tendencia már valójában jóval 1900 előtt is látható volt: az elitcsaládok kezdtek inkább más lakóhelyet választani. Ebbe e trendbe sorolható a Chamberlainek 1878-as és a Cadbury család 1880-as elköltözése. Az iparosodás, az egyre nagyobb területeket kívánó gyárak, a belvárosi túlnépesedés mind-mind arra ösztönözte a tehetőseket, hogy a várostól távolabb költözzenek. A felső középosztály új lakónegyedeit ekkor már olyan területek alkották, amelyek legalább 6 mérföldnyire feküdtek a városközponttól: ilyen volt *Sutton Coldfield* városa (Birminghamtól északra; ma egyébként már Birmingham része), valamint a várostól délre fekvő *Northfield*, *Moor Green*, *Yardley* és *Solihull*.

Richard Tangye először a Yardley-beli Acocks Greenben lakott, majd 1874-ben egy yardleyi country house-t (Gilbertstone) vásárolt, mely 1894-es Londonba költözéséig szolgált lakóhelyeként. Joseph Chamberlain Moor Greenben fekvő, Highbury nevezetű háza 1878-tól haláláig első számú rezidenciájának számított. George Cadbury két utolsó állandó rezidenciája (Woodbroke 1880 és 1894 között és The Manor 1894-től 1922-ig) Northfield elővárosában feküdt. James T. Chance korábban a városközponttól mintegy három mérföldre fekvő, viszonylag szerény presztízssű Handsworth-ben lakott (vagyis ott, ahol R. H. Best is leélte életét), 1870-ben azonban Sutton Coldfieldbe költözött, ahol ez idő tájt jó néhány kisebb méretű gentry birtokot dobtak piacra, illetve adtak ki bérbé birminghami üzletemberek számára. 1870 és 1879 között Chance a The Four Oaks Estate-et, egy 203 acre-nyi földdel rendelkező gentry birtokot bérelte. Alfred Bird 1900-ban Solihullban vásárolt egy Tudor Grange nevezetű vidéki házat.

Ezek a házak rendelkeztek mindazon helyiségekkel, melyek szükségesek voltak tulajdonosaik életmódjához: biliárdszoba, üvegház, hatalmas hall, mely alkalmas helyszíneként szolgált a társas összejövetelek népes vendégseregének.

A költözési folyamatok azonban nem értek véget ennyivel. Azon nemigen lehet meglepődni, hogy Joseph Chamberlain Londonban is vásárolt magának egy ingatlant (a Prince's gate-en). Alfred Bird, aki szintén az országos politika színterére lépett, is bizonyára vett magának Londonban egy lakást, de ugyanakkor haláláig a Tudor Grange maradt az első számú lakóhelye.

Ám nem is az ő példájuk az igazán izgalmas, hanem Chance-é és Tangye-é. Sir James Timmins Chance 1879-ig Sutton Coldfieldben lakott; ekkor lemondott cége vezetéséről és Londonba költözött, ahol a Prince's gate-en szinte Joseph Chamberlain szomszédja volt. Ugyanakkor egy tengerparti házat is vett magának Hove-ban, Brighton mellett. Sir Richard Tangye 1894-ig lakott Birminghamben. Már ez idő alatt vett magának egy cornwalli birtokot (Glenorgalt), ahol az év bizonyos részét töltötte. 1894-ben feladta birminghami lakóhelyét és délre költözött, a surreyi Guildfordba, ahol a téli hónapokat töltötte.

Chance és Tangye életmódja egyértelműen azt mutatja, hogy mindketten átvették az arisztokrácia társadalmi életének szezonjellegű lakóhely-változtatási szokásait; a gazdasági dzsentrifikáció ténye nem is lehet kérdés, ám a kulturális dzsentrifikáció bekövetkeztének megállapítása – ezt közvetlenül bizonyító források hiányában – kockázatos lépés lenne.

Visszatérve azon gyárosokra, akik Birminghamben maradtak: lakóhely-változtatási mintáik a dzsentrifikáció kérdésében abból a szempontból jelentősek, amennyiben új

lakóhelyeik megfelelő színteret tudtak biztosítani egy olyan életmódhoz, mely nagymértékben utánozta a nemesség szokásait. Néhányuk esetében azonban a megszerzett vagyon csak igen csekély hatással volt az üzletember életmódjára. Thomas Avery-nek például a lovak iránti rajongásán kívül egyáltalán nem voltak „nemesi passziói”. „Szokásai meglepően puritánok voltak, ritkán vett részt partikon. Az üzlet volt számára a munka és egyben a szórakozás is.”⁴³ Josiah Mason is teljes mértékben ragaszkodott egyszerű szokásaihoz, jótékonyági projectjeit leszámítva „zsugori volt, aki keveset áldozott személyes kedvteléseire”.⁴⁴ Ritkán szórakozott, keveset utazott, és nem érdekelte semmilyen sport.

Mindazonáltal nem az ilyen, meglehetősen igénytelen életforma volt az, amely a felső középosztály tagjainak, beleértve az itt vizsgált gyárosokat, körében egyre népszerűbbé vált. A 19. század végére a felső középosztály körében – növekvő vagyonának és egyre több szabadidejének következtében – egy arisztokratikus elemeket tartalmazó életmód vált egyre népszerűbbé. Mindez többek között a különböző arisztokrata sportok (vadászatok) elterjedését jelentette. (J. H. Nettlefold például szenvedélyes sportember volt).

Az Európában tett utazások – különösen a Svájcban üzött hegymászás és túrázás – is egyre népszerűbbé váltak. (J. Chamberlain például első házasságát megelőzően két hegymászó túrán is részt vett, második feleségének halála után pedig három hosszú körutat tett Európában. Richard Tangye olyan távoli helyekre utazgatott, mint Ausztrália, az Amerikai Egyesült Államok és Egyiptom.)

A társas összejövetelek egyre nagyobb szabásúak lettek: Mary Chamberlain, J. Chamberlain harmadik felesége például gyakran adott olyan estélyeket a Highburyben, melyeken több mint 200 vendég vett részt.

A házi szolgák számának markáns emelkedése figyelhető meg. Számítások szerint 7 bentlakó és 4 bejáró szolga alkalmazása egy felső középosztálybeli család számára, csak a béreket számolva évi mintegy 550 fontot jelentett; a további költségekkel (szállítás, ruha, élelem) együtt ez az összeg az évi 1000 font körüli tartományba is emelkedhetett. Ez pedig már bizony jóval meghaladta a középosztály jelentős rétegeinek egész évi bevételét! 5-8 cseléd tartása tehát már komoly státuszszimbólumnak számított, mely képes volt állni a nemességgel való esetleges összehasonlításokat is.

Néhány gyáros esetében konkrét számokkal is szolgálhatunk: 1860-ben Joseph Chamberlainnek még csak egy szakácsa és egy szobalánya volt, 1871-ben már 5, 1881-ben pedig 9. James Chance-nek 1871-ben 18 (!) cseléde volt, mely 1881-ben, immár Londonban, átmenetileg 7 bentlakó cselédre esett vissza. Tangye-nek, Masonnek és Avery-nek egyaránt 4 (bentlakó) szolgája volt, míg Keennek 5.⁴⁵

A férfi szolgák (különösen egy komornyik) alkalmazása kivételesen nagy társadalmi presztízzsel járt. George Cadbury-nek a 20. század elején volt komornyikja; ebben az időben egyébként már több mint 20 cseléd tartozott háztartásához. Ez a szám éles ellentétben áll az 1880-es adattal, amikor még csak 2 szolgát tartott a házában, a változás valószínűleg Cadbury második feleségének nyitottabb, „nagyvilágiasabb” attitűdjével magyarázható.

A kvékerek (így a Cadbury-ek) társadalmi élete egyébként nagyban különbözött a többi vallási közösség képviselőinek életmódjától: önmegtartóztatás és egyfajta puritanizmus jellemezte őket. Legfőbb szórakozásuk az olvasás volt, emellett kertészkedtek, túráztak, korcsolyáztak és esetenként lovagoltak, ám a jellegzetes arisztokrata

sportokban (vadászat) nem vettek részt. George Cadbury hobbija például a golf volt, de a gyárba mindennap biciklivel járt. Bár kvéker volta megakadályozta abban, hogy részt vegyen a helyi vagy az országos politikai életben, Birmingham vezető filantrópjaként óhatatlanul kapcsolatba került a kor számos kiemelkedő személyiségével.⁴⁶ Bár maga Cadbury jóval szerényebben élt, mint ahogyan azt vagyona megengedte volna, gyermekei előtt már jóval szélesebb társadalmi és kulturális lehetőségek álltak nyitva, mint a család korábbi generációjának esetében. Mindez részben G. Cadbury második feleségének hozzáállásával magyarázható, részben pedig a kvéker közösség nyitottabb attitűdjét, változó szokásait tükrözte.

George Cadbury példája kellőképpen illusztrálja azt, hogy *a vagyon és a legmagasabb társadalmi körökbe való bejutás lehetősége nem feltétlenül változtatja meg radikálisan az illető gondolkodásmódját*. Bár milliomos volt, úgy bánt vagyonával, mintha annak egyszerűen csak kezelője lett volna. Cadbury-t Viktória királynő is nagyra becsülte, és személyesen Gladstone próbálta rávenni, hogy legyen parlamenti képviselő. Ő azonban sem ekkor, sem 1907-ben, amikor titkos tanácsosi címet ajánlottak fel neki, nem adta be a derekát.⁴⁷

Cadbury esetében magyarázhatjuk mindezt a kvéker tradíciók erejével, ám ha (az unitárius) Chamberlain esetét vesszük, akkor is azt láthatjuk, hogy ő is sikeresen ellenállt az arisztokrata kultúra vonzásának; ő aztán valóban teljes egészében belemerülhetett a londoni „high society” csillogó világába, részévé válhatott életének, ám ennek ellenére sosem hagyta magát elcsábítani általa. Jellemző, hogy az olyan eseményeket, mint például a Windsorban, a királynő társaságában eltöltött ebédet „a politikai élettel együttjáró kellemetlenségeknek” nevezte. Noha 1906-os visszavonulásáig élete számtalan ilyen „kellemetlenséget” is magában foglalt, „egész életén át mellette álló, szűk baráti körét olyan férfiak alkották, akik vagyonukat (hozzá hasonlóan) Birmingham üzleti életében szerezték, sőt karrierjük sok esetben továbbra is oda kötötte őket.”⁴⁸

Következtetések

Meglátásom szerint a vizsgált példák mindegyike számos tanulsággal szolgál a dzsentrifikáció jellegét, lefolyását illetően. Mint bevezetőmben említettem, kutatásaim célja nem az volt, nem is lehetett az, hogy a dzsentrifikáció *gyakoróságának* kérdésében bármely irányba is letegyem a voksom. Az általam tanulmányozott esetek azonban arra figyelmeztetnek, hogy *nem ajánlatos sem a dzsentrifikáció nagyarányú bekövetkeztét hirdető maximalista, sem a folyamat jelentőségét gyakorlatilag teljesen elvető minimalista értelmezést feltétel nélkül magunkévá tennünk; a dzsentrifikáció ugyanis jóval komplexebb folyamat annál, mint ahogyan azt akár Wiener, akár Rubinstein elképzelte.*

A „hagyományos” dzsentrifikációs kritériumok, melyek főként az életmóddal és a társadalmi elfogadottsággal kapcsolatosak, önmagukban nem állják meg a helyüket. Ennek bizonyítására hadd részletezzek egy olyan példát, mely véleményem szerint meggyőzően képes ezt bizonyítani.

Sir Josiah Mason esetében a nem igazán alapos kutató könnyedén fel tud soroztatni olyan jellemzőket, melyek egyértelműen a dzsentrifikáció irányába látszanak mutatni: a derék gyáros ugyanis jelentékeny mennyiségű földet vásárolt, halálá-

nak évében 4 szolgát tartott házában, és még lovaggá is ütötték. Egy dzsentrifikáció-párti történésznek ezek alapján igazán nem kellene sokáig gyözködnie magát ahhoz, hogy dzsentrifikációt kiáltson. Ha viszont nem elégszünk meg ezekkel a tényekkel és mélyebbre ásunk, teljesen más képet kapunk. Josiah Masonnak esze ágában sem volt lovaggá ütése után otthagynia az üzletet; majd csak 80 éves korában vonult vissza. Kétségtelen, hogy ekkor eladta tollgyártó üzemét, de mindezt azért tette, hogy az így felszabadult pénzt második nagyszabású jótékonyági tervére fordítsa: főiskolát alapított, mely a későbbi University of Birmingham elődjeként szolgált. Az ily módon létrejött Mason College-nak alapítója szándéka szerint arra kellett törekednie, hogy „olyan alapos, szisztematikus képzést nyújtson, mely alkalmazkodik régióink, a Midlands szakmai és ipari érdekei által támasztott praktikus, műszaki követelményekhez, és kizárja a pusztá irodalmi jellegű oktatást”.⁴⁹ Földvásárlásai mögött sem a társadalmi presztízs iránti vágy állt, ezek is filantróp tevékenysége alapjaként szolgáltak.

Rendkívül sokatmondó a végrendelete, illetve az azon eszközölt változtatás, mely arról tanúskodik, mennyire fontos volt számára nikkelfinomító üzemének sorsa.⁵⁰ Mindezt megtett annak érdekében, hogy az üzem a család kezén maradjon, és mivel gyermeke nem volt, ezért unokaöccsére, Martyn Josiah Smith-re szerette volna hagyni. Az unokaöccs azonban, aki évekkal később a vidéki Worcestershire-ben bérelt magának egy country house-t, minden bizonnyal meg akart szabadulni a gyár nyűgétől; legalábbis erre utal Josiah Mason végrendeletének az a kitétele, amely miatt halála előtt néhány hónappal újrafogalmazta testamentumát: ebben ugyanis azzal „zsarolja” unokaöccsét, hogy ha nem vállalja a nikkelfinomító továbbvitelét, akkor nem fogja megkapni a korábban megígért 10 000 fontos örökséget.⁵¹

Mason életmódjára minimális hatással volt vagyona, életstílusa szerény maradt. Egy 86 éves, beteg embert, aki vagyona révén szinte bármilyen luxust megengedhetett volna magának, nem igazán kárhoztathatunk azért, hogy néhány szolgát tart a házában. És ki az, aki egy olyan (rendkívül sikeres) üzletembert az „English disease” áldozatának, a vállalkozói kudarc mintájának tekintene, akit alkalmazottai gyűlöttek állandó zsugorisága miatt, és akinek kedvenc mondása így szólt: „Nem tűnök tétlen heréket magam körül!”⁵²

Mason példája arra figyelmeztet, hogy az életút (és azon belül az üzleti karrier) vizsgálata, és különösen az értékrend tanulmányozása nélkül több mint kockázatos döntést hozni egy-egy személy dzsentrifikációjának teljes bekövetkeztéről. A jól ismert „dzsentrifikációs tesztek” felületes alkalmazása rendkívül könnyen rossz eredményhez vezethet, hiszen ha például valaki összeszámolja, hány üzletember részesült a nemességre jellemző oktatásban, akkor az így kapott szám (mely azokat takarja, akik public schoolba vagy utána esetleg Cambridge-be vagy Oxfordba jártak) semmilyen információt nem fog nyújtani ezen vállalkozók üzleti karrierjének sikerességéről, középosztálybeli mentalitásuk esetleges csorbulásáról. Előfordulhatott, hogy egy üzletember magániskolai iskoláztatásban részesült, majd Cambridge-be ment tanulni, később esetleg parlamenti képviselő lett, élete alkonyán pedig nemesi címet kapott, ám *mindezek ellenére sikeres üzleti karriert futott be!* Hadd utaljak itt ismételten Lawrence John Cadbury példájára, aki Readingben és Cambridge-ben tanult, hatalmas vagyont és a lehető legszélesebb körű társadalmi elismertséget szerzett magának, mégis ő formálta a Cadbury-céget a világ egyik legnagyobb édesipari vállalatává; nyugodtan tekinthetjük őt akár korának egyik legsikeresebb üzletemberének.

Mi volt az, ami Lawrence John Cadbury, illetve a vállalat vezetését alkotó testvérei és unokatestvérei, vagy akár Josiah Mason esetében lehetővé tette, hogy gazdasági dzsentrifikációjuk (illetve a Cadbury-k esetében társadalmi dzsentrifikáció) ellenére sikeres üzletemberek maradhattak? A kérdésre a mentalitásuk adja a választ, mely megőrizte a polgári értékrend legfontosabb elemeit. Meggyőződésem szerint a dzsentrifikáció sikere elsősorban nem a nemesi életmód jellemzőinek átvételétől (gazdasági dzsentrifikáció), még csak nem is a földbirtokos társadalom legfelsőbb köreibbe való bekerüléstől (társadalmi asszimiláció) függ, hanem attól, hogy az illető üzletembernek mennyire sikerült megőriznie polgári identitása alapvető vonásait. *A dzsentrifikáció végső soron szellemi, kulturális folyamat, melynek végső sarokköve az identitás megőrzése vagy esetleges feladása.*⁵³

Természetesen nem én voltam az egyetlen, aki kutatásai révén ilyen jellegű következtetések levonására kényszerült; Phillada Ballard, aki 1982-es Ph. D.-disszertációjában 1780 és 1914 között vizsgálta Birmingham kereskedő- és ipari elitjét, szintén hasonlóan fogalmazza meg a probléma lényegét. Ballard világosan látja, hogy a fő kérdés az, vajon a birminghami felső középosztály számos tagjának kijáró társadalmi elismertség (mely értelemszerűen feltételez egyfajta gazdasági dzsentrifikációt) együtt járt-e a polgári értékek megtagadásával, a polgári identitás elvesztésével. A lehető legszélesebb forrásanyagra támaszkodó kutatások alapján Ballard úgy látja, hogy csak igen kevesen hagyták ott az üzletet, azok a cégek pedig, amelyek a 20. század folyamán is a 19. századi eredetű nagy ipari családok kezén maradtak, számos esetben egyértelműen sikerrel állták meg a helyüket.⁵⁴

Berghoff is elismeri, hogy „a nemesi címek és rangok, a reprezentatív villák és az arisztokratikus életmód további attribútumainak jelenléte nem jelentette az azonoságtudat elvesztését... [A vállalkozók körében] nem egy zárt arisztokratikus értékrend átvétele történt meg, hanem sokkal inkább egyes átvett elemek szinkretikus adaptációja, mely a polgári értékkanon magjának, azaz a munkaethosznak és a profitorientáltságnak semmi esetre sem okozott helyrehozhatatlan károkat.”⁵⁵ Ballard egy „hibrid kultúra” kialakulásáról beszél,⁵⁶ amely összhangban áll a Black Country üzleti elitjének részleges dzsentrifikációját meggyőzően bizonyító Trainor felvetésével, aki egy *kettős eredetű mentalitás* létéről szól.⁵⁷

Trainornak a földbirtokosság és a vállalkozó felső középosztály közötti együttműködés fontosságát hangsúlyozó kutatásai is alátámasztják azt a nézetet, miszerint a kulturális asszimiláció nem egyirányú folyamat volt, sőt egyesek szerint még csak nem is az arisztokrácia mentalitása volt az, amelyik erősebb maradt. „1832 és 1867 között átalakult az értékrendszer, és ami ekkor létrejött, az sokkal közelebb állt az üzleti világ nézeteihez, mint az arisztokrácia hagyományos értékmérőjéhez.”⁵⁸

Mint ahogyan azt korábban láthattuk, Gillette arisztokratává váló üzlemberei sem vesztették el teljesen polgári identitásukat, hiszen még a vizsgált családok „gentry-generációjára” is jellemzőek voltak olyan polgári sajátosságok, mint az oktatás szerepének nagyra értékelése, a családon belüli szoros összetartás fontossága, az ambíciókkal teli, sikerorientált gondolkodásmód.⁵⁹

Véleményem szerint a Cadbury-k által példázott életutak – melyet alátámasztani lát szik a Ballard által emlegetett „hibrid kultúra”, a Berghoff és Trainor által egyaránt körülírt kettős eredetű mentalitás – azt bizonyítják, hogy *jogos egy új fogalom, a kettős identitás bevezetése, mely alkalmasnak tűnik a részlegesen dzsentrifikálódott, polgári*

identitásának jelentős elemeit megőrző társadalmi rétegek kulturális és identitásbeli meghatározására. Aligha találhatunk alkalmasabb példát a kettős identitás illusztrálására, mint Joseph Chamberlaint, aki ugyan sikeres üzletemberként pályát váltott, ám politikusként is mindig hűségesen képviselte Birmingham ipari társadalmának érdekeit és sohasem adta meg magát az arisztokrata társadalom vonzásának; az establishment kulcsszereplőjeként is képes volt kívülről, időnként iróniával fűszerezett tárgyilagos-sággal szemlélni a rendszert és annak uralkodó rétegét. Fiaival, azok iskoláztatásával és leendő karrierjükkel kapcsolatos tervei világosan mutatják, Joseph Chamberlain úgy látta, Anglia és a birodalom nem nélkülözheti sem az életét a nemzet politikai irányításának szentelő úriembert, sem a helyi politika ügyeiben járatos ipari vállalkozót.

Remélem, szándékaim szerint sikerült bebizonyítanom, hogy az egész dzsentrifikáció legfontosabb fázisát alkotó kulturális asszimiláció kétirányú, rendkívül bonyolult folyamatának a felső középosztályra gyakorolt hatása csakis az üzletemberek attitűdjének, mentalitásának alapos tanulmányozása révén érthető meg.

Saját, ez irányba ösztökélő kutatási tapasztalataim összecsengenek H. L. Malchow megállapításával, aki munkájában a viktoriánus kor üzletemberének társadalmi és politikai világát elemezte: „egyetlen lehetséges módszer van arra, hogy sikeresen hatoljunk be a polgári kultúra belsejébe, a közös élmények és összekapcsolódó életutak szövedékébe, betekintést nyerjünk a középosztály mentalitásába... A statisztikák mátrixába beillesztett életrajzi jellemzők pusztá felsorakoztatása erre nem alkalmas, gyakran félrevezető is, sőt nemritkán arra szolgál csak, hogy megerősítse azokat a sztereotípiákat, melyek a történész gondolkodásmódját jellemezték kutatómunkája kezdetekor.”⁶⁰

A dzsentrifikáció sajátos problémakörében tehát a legfontosabb „fogódzó” a családi iratokon, memoárokon, végrendeleteken, életutak hitelesen felelevenítő nekrológokon alapuló részletes életrajzi vizsgálatok jelenthetik; a dzsentrifikáció végső kritériuma ugyanis kizárólag a mentalitás, az értékrend „tesztje” lehet.

Jegyzetek

- 1 *Marsh, Peter T.*: Joseph Chamberlain. Entrepreneur in Politics. Yale, Univ. Press, 1994. 18.
- 2 *Jeremy, David J.–Geoffrey Tweedale*: Dictionary of 20th Century British Business Leaders. Bowker-Saur, 1994. 29–31.
- 3 *Ballard*: i. m. 976.
- 4 *Dutton, Austen Chamberlain*: Gentleman in Politics. Ross Anderson, 1985. 3.
- 5 Idézi *Ballard*: i. m. 975.
- 6 *Petrie, Sir Charles*: The Chamberlain Tradition. 1938. 27.
- 7 *Feiling, Keith*: The Life of Neville Chamberlain. London, 1946. 12.
- 8 *Petrie*: i. m. 205.
- 9 *Feiling*: i. m. 90.
- 10 Uo.
- 11 MS 1687/5 Birmingham Városi Levéltár.
- 12 *Ballard*: i. m. 611.
- 13 *Thompson*: Business and Landed Society in the Nineteenth Century. 112.
- 14 *Ballard*: i. m. 106.
- 15 Uo. 546.
- 16 Uo. 627.
- 17 DBB, vol. 1. 85.
- 18 *Ballard*: i. m. 613.

- 19 *Trainor, Richard*: The Gentrification of Victorian and Edwardian Industrialists. In: Beier et al. (eds.): *The First Modern Society*. CUP, 1989. 196.
- 20 Uo. 190.
- 21 Stone a parlamenti képviselőseget tette meg egyik kritériumának a dzsentifikáció elbírálásában. Vö. *Stone*: i. m. 241.
- 22 *Gillette*: i. m. 323.
- 23 *Birmingham Daily Post*, 1915. február 9.
- 24 *Gardiner, A. G.*: *The Life of George Cadbury*. 1923. 60.
- 25 *Birmingham Gazette*, 1902. január 8.
- 26 *Birmingham Faces and Places*, vol. II. 1890. 105.
- 27 *Daily Post*, 1881. november 24.
- 28 *Birmingham Gazette*, 1881. november 24.
- 29 *Gillette*: i. m. 324.
- 30 DBB, vol. I. 647.
- 31 *Malchow, H. L.*: *Gentleman Capitalists*. Stanford University Press, 1992. 361.
- 32 *Rubinstein, W. D.*: *The Evolution of the British Honours System*. In: *Elites and Wealthy in Modern British History*. Harvester Press, 1987. 231.
- 33 *Malchow*: i. m. 361.
- 34 *Ballard*: i. m. 168.
- 35 *Birmingham Gazette*, 1922. február 9.
- 36 MS 1691/3 *Birmingham Városi Levéltár*.
- 37 *Birmingham Daily Mail*, 1906. október 15.
- 38 *Ballard*: i. m. 180.
- 39 Uo. i. m. 435–632.
- 40 Uo. 558.
- 41 Uo.
- 42 A gyárosok lakóhelyi jellemzőire utaló adatokat általában az 1881-es népszámlálási adatokból vettem.
- 43 *Daily Post*, 1894. február 19.
- 44 *Daily Mail*, 1881. június 17.
- 45 A népszámlálási adatokból persze csak a bentlakó cselédek száma deríthető ki, a bejáróké nem.
- 46 *Ballard*: i. m. 370.
- 47 *Birmingham Gazette*, 1922. október 25.
- 48 DBB, vol. I. 647.
- 49 *Sanderson, Michael*: *The English Civic Universities and the 'Industrial Spirit' 1870–1914*. In: *Historical Research*, 61. 144. 91. Idézi: *Thane: Aristocracy and Middle Class*. 103.
- 50 MS 1691/7 *Birmingham Reference Library*.
- 51 *Ballard*: i. m. 234.
- 52 *Birmingham Gazette*, 1881. június 17.
- 53 Éppen ezért az olyan vitáknak, mint amelyeket például Rubinstein és F. M. L. Thompson folytatnak a dzsentifikáció gazdasági aspektusának olyan elemeiről, mint a földvásárlás, véleményem szerint csupán másodlagos jelentőségűek a dzsentifikációs folyamat végső kimenetele szempontjából. Rubinstein tév-úton jár, amikor azon töpreng, mekkora az az acre-küszöb, amikortól már egy üzletember földbirtokosnak tekinthető, és nemcsak egyszerűen földdel rendelkező üzletembernek. Erre a kérdésre ugyanis a választ meglehetősen bizonyossággal csak az üzletemberek gondolkodásmódjának, értékrendjének vizsgálatával lehet megadni.
- 54 *Ballard*: i. m. 965.
- 55 *Berghoff, Hartmut*: *A polgárság arisztokratizálódása? Kézirat*. 12.
- 56 *Ballard*: i. m. 970.
- 57 *Trainor*: i. m. 190.
- 58 *Daunton, M. J.*: „Gentlemanly Capitalism” and British Industry 1820–1914. *Past and Present*, No. 122, 1989. február 132.
- 59 *Gillette*: i. m. 338.
- 60 *Malchow*: i. m. 1.